Tarih İncelemeleri Dergisi
XXXII / 2, 2017, 407-426

ESKİ YAKINDOĞU'DA YILANLI TANRIÇA KÜLTÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Sevgi Dönmez*

Öz

Eski Yakındoğu toplumlarında yer altı güçleri ile bağlantılı olarak dünyada gizli kalmış özlerin ve minerallerin bilgisine sahip bir varlık şeklinde düşünülen yılan, aynı zamanda Prehistorik dönemlerden itibaren mevsimsel döngü ve yeniden dirim ile ilişkilendirilmiştir. Yılanın ilişki içerisinde olduğu tanrısal güçler merkezi yapıların doğuşu ile birlikte farklılıklar göstermeye başlamıştır. Zirai faaliyetler, sulama sistemleri, tahıl ambarları, bitkiler ve şifa ile ilişkili güçlerle bağlantılı olan yılan sembolü kimi zaman kompozit bir varlık olarak gerek arkeolojik belgelerde gerekse çivi yazılı metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Yılanlı tanrıça sembolleri Neolitik döneme kadar gitmektedir. Muhtemelen ilkel toplumlar, doğadaki ölüm ve yeniden dirim ile ilgili güçlerin kontrolünün bir tanrıça tarafından yürütüldüğünü düşünmekteydi. Anadolu'da M.Ö. II. binde yer altı tanrıçalarına ilişkin bilgileri Hititçe çivi yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Buna göre, yer altı ile ilişkili tanrıçaların çoğu kader ve nehir kıyısının tanrıçaları olarak betimlenmişlerdir. Bu tanrıçaların, uzun hayat ve şifa verme yetileri bulunmaktadır. Harput Kabartması üzerinde görülen ve belden aşağısı yılan sarmalı şeklinde tasvir edilen yılanlı tanrıça, Eski Babil döneminde ortaya çıkan ve Mısır sanatı özellikleri taşıyan, Suriye orijinli bir yer altı tanrıçası olmalıdır. Ayrıca, Harput Kabartması üzerindeki yılanlı tanrıça savaşın kaderinin belirlenmesinde etkin bir role sahip görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Harput Kabartması, Yılanlı Tanrıça, Yeniden Dirim, Yer Altı Tanrıçaları*

Abstract

An Evaluation on the Cult of the Snake Goddess in the Ancient Near East

Serpent, which was believed to possess the information on the minerals and hidden sources within the earth in relation to the underground forces in the Ancient Near East societies, was also associated with the seasonal cycle and resurrection since the Prehistoric Periods. Associated with the serpent, the divine forces displayed differences with the dawn of the central structures. The symbol of the serpent, associated with the agricultural activities, irrigation systems, granaries,

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Malatya. E-posta: sevgi.donmez@inonu.edu.tr
(Makale Gönderim Tarihi: 01.08.2017 - Makale Kabul Tarihi: 13.11.2017)

vegetables and healing, sometimes confronts us both in the archaeological documents and cuneiform scripts as a composite creature. The symbols of serpent goddess date back to the Neolithic Period. Probably the primitive civilizations thought that the forces of death and resurrection in nature were performed under the control of a goddess. In Anatolia of the 2nd millennium B.C., we are learning the information about the underworld goddesses from the Hittite cuneiform scripts. Accordingly, most of the goddesses, related to the underworld, were defined as the goddesses of fate and river banks. These goddesses have the abilities to grant long life and cure. The serpent goddess, displayed on the Harput Relief and described to have a serpent body below her waist, must be an underworld goddess, who appeared in the Ancient Babylon Period as she carried the characteristics of the Egyptian art, and originated from Syria. Furthermore, the serpent goddess, on the Harput Relief, seems to have an important role in determining the result of the war.

Keywords: *Harput Relief, Snake Goddess, Rebirth, Netherworld Goddesses*

Giriş

Eski Yakındoğu sanatında Seramiksiz Neolitik dönemden itibaren sık görülmeye başlanan yılan sembolleri, ihtiva ettiği anlam dolayısıyla, özellikle disiplinler arası çalışmalarda sıklıkla kullanılmış bir öğedir.[1] Yakındoğu'da Neolitik dönemden itibaren yılan sembollerine ilişkin materyaller genellikle blok taşlar üzerindeki kabartmalar, küçük taş eserler, seramikler veya mühürler üzerindeki tasvirlerden elde edilmektedir.[2] Yılan, her yıl eski yıpranmış derisini ve onu etkileyen hastalıkları atıp yenilenebilme kabiliyeti nedeniyle, doğum, ölüm ve yeniden dirimi sembolize eder. Ayrıca, yılanların kuyruklarını ısırmaya çalışırken oluşturdukları daire, bütünlük ve tamamlanma sembolü, onların ölümsüzlük, mükemmellik ve kusursuzlukla ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Yılanın sembolize ettiği sonsuz döngünün denetleyicisi, eski toplumlarda dişil bir varlık olarak düşünülmüştür.[3] Çoğu eski toplumlarda yılan, kolaylıkla yeryüzünden yer altına geçebilme özelliği nedeniyle, bir çeşit aracı konumunda algılanmaktadır. Bu sürüngenin, yer altı ile olan bağlantısından dolayı, dünyadaki gizli minerallerin ve değerli özlerin bilgisine sahip olduğuna inanılmaktadır.[4] Prehistorik dönemlerden itibaren yılan, bir tanrıçanın kontrolünde, zenginlik ve refah getiren, değişim ve dönüşümü sembolize eden yer altı güçleriyle ilişkili bir varlık olarak sembolleşmiştir.[5]

Yakındoğu ikonografisinde yılanlı tanrıça ve temsil ettiği anlama ilişkin ilk çalışmalardan biri B. Buchanan tarafından gerçekleştirilmiştir. Buchanan, M.Ö. II. binin erken dönemlerine tarihlendirilen Mezopotamya ve Suriye'de bulunan silindir mühürler ve silindir mühür baskıları üzerindeki yılanlı tanrıça

[1] Mundkur, 1983.
[2] van Buren, 1935-36, s.53 vd.; Goff, 1963; Schmidt, 2013, s.145 vd.
[3] Stuckey, 2003, s.134.
[4] van Buren, *1935-36, s.* 53-54.
[5] Stuckey, *2003, s.* 134.

tasvirlerini incelemiştir.[6] Mezopotamya sanatında yılan ve tanrıça ilişkisine ışık tutabilecek bir diğer çalışma Frans A. M. Wiggermann tarafından gerçekleştirilmiştir. Wiggermann, Mezopotamya ikonografisi içerisinde yılan ve yılan-ejderha ile ilişkili kompozit varlıklar ve çeşitli tanrıların ihtiva ettiği anlamı filolojik ve arkeolojik belgeler ile açıklamaya çalışmıştır.[7] Yakındoğu sanatında yılanlı tanrıça anlayışına ışık tutabilecek ilk örnekler Girit'te Knossos sarayında bulunmuştur. Girit'teki yılanlı tanrıçalar ile ilgili çalışmalar arkeolojik düzlemde Arthur J. Evans ve Arthur L. Frothingham tarafından yapılmıştır.[8]

Yılanlı tanrıça sembolüyle ilgili yapılan önceki çalışmaların çoğunda bu sembol dönemsel olarak ele alınmış olup onun tarihsel gelişimi göz ardı edilmiştir. Bu çalışmanın amacı, arkeolojik ve filolojik belgeler ışığında Eski Yakındoğu'da yılanlı tanrıça kültünün gelişimini ortaya koymaktır.

Eski Yakındoğu Sanatında Yılanlı Tanrıça Tasvirleri

Eski Yakındoğu sanatında yılan sembolleri Seramiksiz Neolitik dönemden beri sıklıkla kullanılan tasvirler arasında yer alır. Tell Abr, Jerf el Ahmar, Tell Qaramel, Şeyh Hassan, Müreybet III ve Göbekli Tepe'de bulunan taş eserler üzerindeki yılan tasvirleri, genellikle zigzag ya da su dalgası şeklinde bir gövde ve kuyruk ile üçgen biçiminde bir başa sahiptir.[9] Prehistorik dönem sanatında karşımıza çıkan yılan ile ilişkili bu sembollerin bir çeşit mevsimsel döngünün belirlenmesinde takvim işlevi gördüğünü önerenler olmuştur. Zira zigzag sembolleri Sibirya ve Kuzey Amerika yerlileri arasında bir çeşit etnografik materyal olarak, ren geyiği avcılığında, avcılık sezonunun belirlenmesinde kullanıldığı bilinmektedir.[10]

Zaman, doğadaki yasaların işleyişine ilişkin bilginin bir özlemi olup soyut bir kavramı ifade eder. Prehistorik dönemlerden itibaren insanlık tarihinde, bir daha asla terk edilemeyecek bir çözümleme ve soyutlama yoluna başvurularak bir zaman düşüncesi oluşturulmuştur. Zaman düşüncesi içinde kavramak temel bir problemdir ve döngüsel konsept göz önüne alındığında zaman, yaşamdan ziyade ölümle ilgili görünmektedir.[11] Şanlıurfa'da yer alan Nevali Çori yerleşiminde, Seramiksiz Neolitik B dönemine tarihlendirilen taştan yapılmış bir insan kafasının üzerinde yılan tasviri bulunmaktadır. Enseden başın

[6] Buchanan, 1971, s. 1 vd.
[7] Wiggermann, 1997, s.33 vd.
[8] Frothingham, 1911, s.349 vd.; Evans, 1921.
[9] Cauvin, 2000, s.48-49, Fig. 19-20. 4, 6; Benz ve Bauer, 2013, s.16-17, Fig. 4-5; Schmidt, 2013, s.149, Fig. 6.
[10] Marschack, 1985, s.139 vd.
[11] Hentze ve Adams, 1965, s. 184.

yukarısına doğru kıvrılarak uzanan bu yılan kabartmasının başı üçgen şeklindedir.[12] Çin'in Kansu Bölgesi'nde Pan Shan adı ile gruplandırılan Neolitik dönem seramikleri üzerinde Nevali Çori'de yer alan taştan kafa heykeli üzerindeki yılan kabartmasına benzer tasvirler ele geçmiştir. İnsan başı biçiminde yapılan seramikler üzerinde bir yılan kıvrılarak başın yukarılarına doğru uzanmaktadır. Pan Shan yılanlı kafa biçimli seramik kaplardan birinde, su dalgası, dörtgen işaretler, tekrar su dalgası ve kafa kısmının yıldız şeklinde tasviri söz konusudur. Zaman dört yana doğru uzanır ve bir daire içinde döner. Dolayısıyla zaman bir döngüsellik içinde daima yenilenir. Muhtemelen bu yenilenme ata kültünün bir parçasını oluşturmakta ve hesaplanabilirliği ortaya çıkarmaktadır. Böylece semboller aracılığıyla zaman ayırt edilebilir bir biçime sokulur. Bir çeşit imaja dönüştürülen bu soyutlama girişimi ile zaman, hesaplanabilir ve tanımlanabilir bir öğe olarak kaosa karşı bir kalkan işlevi görür.[13]

Mezopotamya'da Neolitik dönem Samarra mezarlık alanında bulunan, Samarra kültürüne ait seramikten yapılmış geniş ağızlı derin çanakların iç kısımlarında bu mevsimsel döngüyü temsil eden tasvirler yılan saçlı kadın, svastika ve akrep sembolleri ile birlikte verilmiştir. Samarra çanaklarının birinin içerisinde, merkezde svastika sembolü, etrafında ise dörder tane, gövdesi birbirine bağlı, kabın kenarına doğru kıvrılarak uzanan ikili yılanlar, yılanların arasında ise beşer tane akrep sembolü yer almaktadır. Svastika sembolü ile birlikte yer alan yılan tasvirleri, kuşkusuz bir döngüselliğin parçası olarak tasvir edilmiştir. Svastikanın uçları üç parmak şeklinde bitmektedir. Samarra kültürüne ait bu seramiklerden bir kaçı üzerinde svastika sembolü yerine bu defa kadın figürlerini görmekteyiz (fig. 1). B. Goff, bu seramikler üzerindeki yılan saçlı tanrıçaları, saçlarının arkaya doğru kıvrılarak uzamasından yola çıkarak, saçları rüzgârda dalgalanan bir demon[14] olarak belirtmektedir. Saçları yılan kıvrımı şeklinde arkaya doğru paralel çizgilerle gösterilen yılan saçlı kadın tasvirlerinin gövde ve bacakları merkezde yer almaktadır. Kollarını iki yana açan bu yılan saçlı kadınların elleri svastikanın uçları gibi üç parmak şeklinde gösterilmiştir. Genellikle tanrıçaların arasında ise akrep sembolü yer almaktadır.[15] Biz bu paralelliklerden yola çıkarak Samarra seramikleri üzerindeki yılanlı tanrıçaların bir döngüselliğin parçası olarak yeniden dirim

[12] Benz ve Bauer, *2013, s.*17, Fig. 6.
[13] Hentze & Adams, 1965, s. 184, Fig. 1-4.
[14] Prehistorik dönem sanatında, demon veya canavar olarak nitelendirilen karışık varlıklar, aslında M.Ö. 4. binden itibaren karşımıza çıkan kompozit varlıkların ihtiva ettiği anlamdan çok farklı bir kullanıma sahipti. Şaman topluluklar arasında kompozit varlıklar genellikle ata-kültü veya ata ruhu ile ilişkili varlıklardı. Bkz. Wengrow, 2011a, s.153 vd.; Dönmez, 2016, s.213 vd.
[15] Herzfeld, 1930, s. 11 vd.; Goff, 1963, *s.*3 vd., Fig. 32-35.

veya doğum ile ilgili olduğunu önerebiliriz. Samarra seramikleri üzerindeki kadın tasvirleri, Eski Yakındoğu'da bilinen ilk yılanlı tanrıça düşüncesinin bir öncülü olmalıdır.

Yakındoğu'da merkezi yapıların doğuşu ile birlikte, bazı sembollerin kullanış biçimi ve içerdiği anlamlar değişikliğe uğramıştır. M.Ö. III. binin ortalarından itibaren özellikle İran yaylaları, Diyala Bölgesi, İndus Vadisi, Orta Asya ve Mezopotamya gibi birbirleriyle uzak mesafe ticaret ilişkisi içerisinde bulunan bölgelerde ele geçen mühürler ve tasvirli sanat eserleri üzerinde yılan sembolleri genellikle bir mücadelenin parçası olarak işlenmiştir. Bu eserler üzerinde bir kahraman iki eliyle iki yandan birer büyük yılanı yakalamış onu kontrol etmeye çalışırken gösterilmiştir.[16] İndus Vadisi, Orta Asya ve Mezopotamya ilişkilerine ışık tutacak kimi mühürler üzerinde ise bir erkek figürünün kolları veya bacakları yılan şeklinde gösterilmiştir. Bazen de tahtında oturan kahramanın ya da tanrının omuzlarından yılan ejderha başları uzanmaktadır.[17] Merkezi yapıların ortaya çıkışı ile birlikte, uzak mesafe ticaretin gelişimi neticesinde, sık sık seyahat etmek zorunda olan bir kesimin ideolojik anlamda bir güç propagandası olarak yılan ve aslan tasvirlerini kullandığını görmekteyiz. Doğadaki iki güçlü ve saldırgan hayvanı yenen ya da onlarla mücadele içerisinde gösterilen kahramanlar bu şekilde toplum arasında güçlerini pekiştirmekteydi.[18]

Eski Mezopotamya mitolojisinde önemli bir yer tutan ve doğum tanrıçası olarak bilinen tanrıça Nintu / Ninhursag genellikle omega sembolü ile tasvir edilmektedir. Irak Müze'sinde bulunan ve İsin-Larsa Dönemi'ne tarihlendirilen kil rölyef üzerinde tanrıça Nintu iki eliyle "omega" biçiminde iki yılanı tutmakta, iki omzunda ise tanrı Ningišzida'nın[19] omuzlarından yükselen yılan ejderhaları gibi iki çocuk başı yükselmektedir (fig. 2).[20]

Elazığ'ın Harput İlçesi'nde Kurey Tepesi mevkiinde, üzerinde bir kale kuşatmasının tasvir edildiği kumtaşından bir kabartma ele geçmiştir.[21] Kabartmanın sağında yer alan büyük pano içerisinde, soldaki şiddet sahnelerine kıyasla daha sakin bir sahne tasvir edilmiştir (fig. 3). Bu panonun merkezine yerleştirilen, kent kapısının hemen üzerinde yer alan iki çıplak erkek figürünün başlarına basarak yükselmiş ve elinde çıplak bir erkek figürü (çocuk?) tutan

[16] Frankfort, 1970, s. 40-41, Fig. 32-33; Collon, 1995, s.68-69, Fig.51; Majidzadeh, 2003, s.15.
[17] Aruz, 1999, s.17 vd.; Pittman, 2014, s. 628-29, Fig. 7a; Azarpay, 1991, s.1vd., Fig. 2, 4.
[18] Wengrow, 2011b, s.131 vd.
[19] Tanrı Ningišzida, yer altı dünyası ile ilişkili, tanrıça Ereškigal ve tanrı Ninazu'nun oğludur. "Doğruluk / İyilik Ağacının Efendisi" olarak adlandırılan bu tanrı genellikle yılan sembolleri veya yılan ejderha ile belirtilmektedir. Bkz. Wiggermann, 1997, s.39-40.
[20] Frankfort, *1970, s.*112, Fig. 120.
[21] Demir vd. 2016, s. VIII, Res. 3.

tanrıça yer almaktadır. Başı ve gövdesi profilden gösterilen tanrıçanın omzundan aşağı doğru sarkan kanadı ve kartal pençesi ayırt edilebilmektedir. Tanrıçanın *pubik* (cinsel) bölgesi üçgen oluşturacak şekilde, belden aşağısı sıkıca iç içe dolaşmış ve ayak kısımlarından ayrılmış yılan sarmalı biçiminde, cepheden tasvir edilmiştir.[22]

Harput Kabartması üzerindeki yılanlı tanrıçanın en yakın benzerlerini biz Eski Babil dönemine tarihlendirilen mühürler ve mühür baskıları üzerinde görmekteyiz. M.Ö. 1826 yılına tarihlendirilen, Warad-Sin yönetiminin 9. yılına denk gelen (Hammurabi'den 34 yıl önce) tahıl sözleşmesi ile ilgili bilgilerin yer aldığı bir tablet üzerinde silindir mühür baskısı yer almaktadır (fig. 4). Muhtemelen Suriye orijinli, Larsa'da bulunan tablet üzerindeki bu mühür baskısında, elleri yukarı doğru dua eder pozisyonda, hidrosefalik kafalı ya da uzun bir başlık giymiş kanatlı bir tanrıça ile tanrıçanın arkasında eğilmiş ve iki kanadını aşağıdan yukarıya doğru açmış hidrosefalik kafalı ya da uzun başlıklı bir akrobat yer alır. Tanrıçanın göbek deliğinden aşağısı Harput Kabartması'ndaki tanrıçanınki ile oldukça benzer tasvir edilmiştir. Bu tanrıçanın da cinsel bölgesi üçgen şeklinde gösterilmiş olup, belden aşağısı sıkıca iç içe dolaşmış iki yılan şeklinde, ayak bileğine kadar sarmalanmıştır. Tanrıçanın ayakları bu iki yılan sarmalının kuyrukları şeklinde yanlara doğru uzamaktadır.[23]

Kanatlı tanrı ve tanrıça tasvirleri Erhanedan II döneminden itibaren Mezopotamya sanatında bilinmektedir. Özellikle Akkad döneminden itibaren ise kanatlı tanrı ve tanrıça tasvirleri sıklıkla karşımıza çıkar.[24] Eski Babil dönemine tarihlendirilen ve British Museum'da bulunan hematitten yapılmış bir silindir mühür üzerinde, Larsa mühür baskısındaki ile aynı yılanlı tanrıçanın arkasında ve önünde kanatlı akrobatlar ile çeşitli doldurma motifleri yer almaktadır (fig. 5). Bu mühür üzerindeki temel figürler kanatlı ve hidrosefalik kafaya sahiptir. Yılanlı tanrıçanın arkasında ve önünde bulunan akrobatların ayakları pençeli tasvir edilmiştir.[25] Doldurma motifi olarak kullanıldığını düşünebileceğimiz tasvirler arasında Fırtına Tanrısı'nı, elinde şimşek demetini tutarken, kanatlı bir aslan ejderhanın sırtında görmekteyiz. Fırtına Tanrısı'nın yağmurla ve bereketle ilişkisini gösterebilecek bir Akkad mührü üzerinde tanrı, kanatlı bir aslan ejderhanın sırtında, önünde bir boğa ve boğanın üzerinde de başka bir tanrı, kollarını açmış yağmur yağdırırken tasvir edilmiştir. Akkad dönemi mühürleri üzerinde Tanrıça İštar'ı, Fırtına Tanrısı'yla veya Fırtına

[22] Demir vd., 2016, s.X-XI. Res. 7.
[23] Buchanan, 1971, s.1 vd., Fig. 1.
[24] Frankfort, 1939, s.107, Lev. XIXa; Buchanan, 1971, s.2.
[25] Buchanan, 1971, s. 9-10, Lev. Ie-IIa.

Tanrısı'nın aslan ejderhası ile görmekteyiz.[26] Dolayısıyla British Museum'daki bu silindir mühür üzerinde, yılanlı tanrıçanın, doldurma motifi olarak kullanılan Fırtına Tanrısı ile birlikte tasviri onun bereket ile olan ilişkisine açığa vurmaktadır.

Harput Kabartması ve Eski Babil mühürleri üzerindeki yılanlı tanrıçanın belden yukarısı profilden, belden aşağısı ise cepheden tasvir edilmiştir. Mısır özelliği taşıyan bu tasvir biçimi, sahnedeki diğer figürlerde kullanılmamıştır Harput Kabartması üzerindeki yılanlı tanrıçanın giydiği yüksek başlık Mısır etkisi taşımaktadır. Özellikle Amarna Çağı'nda Nefertiti ve Akhenaten'in tasvirlerinde genellikle firavun ve kraliçe, Harput'un yılanlı tanrıçasının başlığına benzeyen yüksek bir başlık giymektedirler.[27] Eski Babil mühürleri üzerindeki yılanlı tanrıça ve akrobatların kafalarının arkaya doğru uzun bir şekilde hidrosefalik olarak gösterilmesi, Mısır sanatında kullanılan bir başka başlık tipini anımsatmaktadır. Fakat Mısır sanatında kullanılan uzun oval yüksek başlık arkaya doğru değil yukarı doğru uzamaktadır. Babil mühürleri üzerindeki yılanlı tanrıça ve akrobatların kafaları ya da başlıkları ise arkaya doğru uzamaktadır.[28] M.Ö. II. binin erken dönemlerinde Suriye sanatında ve mimarisinde Mısır etkisi yoğun olarak hissedilmiştir. Özellikle Ebla'da ve Alalah'da ele geçen tasvirli sanat eserlerinde ve mimari kalıntılarda Mısır özellikleri taşıyan figürleri görmek mümkündür.[29]

Belden aşağısı yılan sarmalı şeklinde tasvir edilen yılanlı tanrıçanın bir başka örneğini British Museum'da bulunan ve üzerinde üst üste çakışan iki mühür baskısının yer aldığı çivi yazılı tablette görmekteyiz. Bu tablet Eski Babil döneminde Babil'in batıya ticaretinin kuzey batı merkezini oluşturan Sippar'daki bir rahibe ile ilişkilidir. Hammurabi'nin 14. yılına tarihlenen (M.Ö. 1779) bu tablet üzerindeki mühür baskılarından soldaki Eski Babil özellikleri taşırken, sağdaki mühür baskısında görülen tasvirler Suriye stilini yansıtmaktadır. Suriye sitilinin yansıdığı mühür baskısının üst sahnesinde, belden aşağısı korunmuş yılanlı tanrıça tasviri yatay olarak işlenmiştir. Bu mühür baskısı üzerindeki yılanlı tanrıçanın belden aşağısı Harput Kabartmasındaki yılanlı tanrıça ile aynıdır.[30]

Suriye sanatında belden aşağısı yılan sarmalı şeklinde gösterilen kanatlı tasvirler, daha sonradan Mitanni mühürlerinde karşımıza çıkmaktadır (fig. 6). Fakat Mitanni mühürlerindeki tanrıçanın kanatları belinden aşağı doğru

[26] Frankfort, 1939, s.125-126, Lev.XXIIa, d, e.
[27] Hartwig, 2015, s. 46, Fig. 3.1; Dodson, 2009, s. 43, Fig. 32.
[28] Brayn, 2015, s.390, Fig. 20.8.
[29] Akkermans & Schwatrz, 2003, s.300 vd., Fig. 9.7, 12.
[30] Buchanan, 1971, s.14, Lev. IIc.

sarkmaktadır. Eski Babil dönemi yılanlı tanrıçalarından farklı olarak, bu figürlerin bacakları antitetik pozisyonda, daha gevşek bir biçimde içe içe geçmiş yılan sarmalı şeklinde gösterilmiştir. Benzer bir özellik olarak Mitanni yılanlı tanrıçalarının da ayakları yanlara doğru uzamaktadır.[31]

Kassit döneminin sonlarına tarihlendirilen ve kral Meli-šipak[32] tarafından krali su kanalının kenarında yer alan arazinin Šume oğlu Kasardu'ya bağışını gösteren bir kudurru üzerinde belden aşağısı yılan sarmalı şeklinde gösterilen tanrıça figürü yer almaktadır.[33]

Mezopotamya tasvirli sanat eserlerinde, tarihi dönemlerden itibaren, Eski Babil dönemine ait belden aşağısı yılan sarmalı şeklinde gösterilen tanrıça sembolleri dışında yılan ve insan özellikleri taşıyan kompozit tanrıça figürlerine rastlanmamıştır. Fakat Mezopotamya sanatında, yılan ve yılan ejderhalar sıklıkla bir yer altı tanrısı ile bağlantılı olarak gösterilmiştir.[34]

M.Ö. II. binin ortalarına tarihlendirilen ve Ugarit'te bulunan, bronzdan kadın heykeli üzerinde yer alan yılan figürü, Suriye'deki yılanlı tanrıça kültüne ilişkin önemli bir kalıntıdır. Ugarit'te yer alan bu tanrıça heykeli üzerinde yılan, tanrıçanın her iki omzuna dolanmış bir şekilde gösterilmiştir.[35]

Eski Yakındoğu'da yılanlı tanrıça kültünün tarihsel gelişimi ile ilgili araştırmalara ışık tutacak tasvirli sanat eserlerini M.Ö. II. binden itibaren Mısır ve Girit'te de görmekteyiz. Girit'te Knossos Sarayı'nda ele geçen figürler arasında yılanlı tanrıça figürleri dikkat çekicidir. Figürlerden birinde bir tanrıça veya yılanlı rahibe iki eliyle iki yılanı tutmaktadır. Girit'te bulunan yılanlı tanrıça figürlerinde, genellikle yılan, karışık bir varlık olarak değil, tanrıçanın kontrolünde, onun iki elinde, omuzlarında, başının üzerinde, bileğine ya da beline dolanmış olarak tasvir edilmiştir. Girit'teki yılanlı tanrıçaların bitkiler ile ilişkisini ortaya koyacak çeşitli adak eşyaları ele geçmiştir. Bunlar arasında üzerinde çeşitli bitki motiflerinin yer aldığı elbise biçimli adak eşyaları yılanlı tanrıçaya adanmıştır.[36] Girit'te yılanlı tanrıça düşüncesi ile ilişkilendirilebilecek arkeolojik materyal arasında seramikten yapılmış betimsiz idol olarak adlandırılan bir takım tüpler ele geçmiştir. Bu tüpler üzerinde çeşitli yılan figürlerinden yola çıkarak, bu tüplerin yılanlı tanrıçayı sembolize ettiği düşünülmektedir.[37] Berlin Müzesi'nde bulunan ve Troya'dan geldiği şüpheli olan, Geç Minos dönemine ait bronz bir kadın figürini üzerinde saçların uçları

[31] Frankfort, 1970, s.248, Fig. 287; Porada, 1974-77, S.141, Fig. 6-7.
[32] Kral Meli-Šipak M.Ö. 1186-1172 yıllarında hüküm sürmüştür. Bkz. Oates, 2004, s.211.
[33] King, 1912, s. 19, Lev. XXX.
[34] Wiggermann, 1997, s.33 vd.
[35] Leick, 1991, Fig. 33.
[36] Frothingham, *1911*, s.349 vd., Fig. 1; Evans, 1921, s.501 vd.
[37] Gesell, 1976, s.247 vd.

bukle oluşturacak şekilde üçlü yılanlar ile tasvir edilmiştir. Yine aynı figürinin başının ortasına doğru bir yılan yer almaktadır. Evans bu figürini, Girit'teki Geç Minos dönemi figürleriyle benzerliklerinden dolayı, Minos'un yılanlı tanrıçası ile ilişkilendirmiştir.[38] Girit'te ele geçen yılanlı tanrıça figürleri, Berlin Müzesi'ndeki figür hariç herhangi bir kompozit sunuma sahip değildir.

Eski Yakındoğu'da Yılanlı Tanrıça Kültü ile İlişkili Tarihi Kaynaklar

Yakındoğu'da yılan ve tanrıça ilişkisine ışık tutacak ilk yazılı bilgiler Mezopotamya'da Erhanedan II dönemine tarihlendirilen ve Nippur kazılarında bulunan steatit bir vazo üzerinde tespit edilmiştir. Bu vazo üzerinde bir aslan ve yılan mücadele içerisinde tasvir edilmiştir. Vazonun üzerinde *"İnanna ve yılan"* yazısı okunmaktadır. Burada aslan tasviri İnanna'yı temsil etmekte olup, Tanrıça İnanna bir yılan ile mücadele içerisinde gösterilmiştir.[39] Mezopotamya'da yılan ve Tanrıça İnanna'nın ilişkisi genellikle güç ekseni içerisinde şekillenmiştir. Çivi yazılı belgelerde İnanna'nın bazı özellikleri yılan ejderhanın özellikleri ile anlatılmıştır.

Bir ejderha gibi, toprağa zehiri koydun,
Yeryüzünde, bir gök gürültüsü gibi kükrediğinde,
Hiçbir bitki sana karşı koyamaz,
Dağdan inen bir sel,
O! önde gelen birisin, sen yeryüzünün ve cennetin İnanna'sısın.
Alevlenmiş ateşi ulusun üzerine yağdıran,
An ile benim bahşettiğim, bir canavarın üzerine konulan leydi.[40]

Tanrıça İnanna'nın, bir takım savaşçı özelliklerinin ve gücünün yılan-ejderha ile eşitlenmesi kahraman ideolojisinin bir parçası olarak şekillenmiştir. Fakat bunun dışında, yeniden dirim ve doğum ile bağlantılı tanrıçaların yılan ile ilişkisi Prehistorik dönemden beri bilinen bir özelliği yansıtmaktadır. Yeni Asur dönemine ait bir kült metninde, tanrıça Nintu'nun bir takım fiziksel özellikleri yılan ile ilişkili gözükmektedir. Buna göre tanrıça Nintu şöyle betimlenmektedir:

Onun önünde boynuzları olan bir başlığı var. Onun boynunun arkasında, ensesinde saçları var. Onun kıvırcık(?), tel gibi saçları var. Onun elleri insan elidir. O bir peştemale sarınmıştır. Onun göğüsleri çıplaktır. O sağ (elinde) bir yeni doğan taşımakta ve o (bebek) onun göğüslerinden emmektedir; o sağ eliyle bir kutsama işareti yapar. Onun başından peştameline kadar vücudu çıplaktır.

[38] Evans, 1921, s. 507-508, Fig. 365.
[39] Lewis, 1996, s. 45, Fig. 24.
[40] Lewis, 1996, s.44.

O, peştamelinden ayak çıkıntısına kadar, bir yılan gibi pullar ile kaplanmıştır. Göbeğinde dalgalı çizgiler vardır.[41]

Yakındoğu mitolojisinde, büyük tanrı ve tanrıçaların çoğu şehir devletlerinin tanrı ve tanrıçalarıdır. Onların fonksiyonları ibadet edenlerin arzularına ve ihtiyaçlarına göre çeşitlilik göstermektedir. Panteonda ikincil konumda yer alan tanrı ve tanrıçalar çok daha az görünmekte, onların karakterleri değişebilmektedir. Politik veya özel nedenlerden dolayı panteonda yer alan ikincil konumdaki tanrısal güçler yeni özellikler alabilir ya da onların özellikleri birleştirilerek panteonda özel bir konuma yükseltilebilirler.[42]

Mezopotamya mitolojisinde yılan ile ilişkilendirilen güçler genellikle bereket ve verimliliğe neden olan hava / iklim, bitkiler, ağaçlar ve su kanalları ile ilişkili tanrılardır. Güney Mezopotamya'nın meyve bahçelerinin tanrıları olarak nitelendirilebilecek bu tanrılar genellikle doğada bitkisel ölüm ve yeniden canlanma / dirim ile ilişkilidirler. Yer altı tanrıları olarak gruplandırılan bu tanrılar bir şekilde Mezopotamya panteonunda yer alan yer altı tanrıçaları ile ilişkili olarak, ağaç ve bitkilerden sorumlu tanrılardır. Bu tanrılar genellikle yıllık tahıl üretim döngüsünü temsil eden pulluk gibi sembolleri kullanmaktadır. Bu tanrıların çoğunun kült merkezleri Dicle'nin doğusundan (Ešnunna, Dēr, Elam) yer alır. Yer altı güçleri ile bağlantılı olan yılan, A-bù, Ningišzida, Ninazu, Ninurta / Ningirsu, Dumuzi, Tišpak, İštaran, Ninmada, Nirah /İrhan, Elam kültüründe İnšušinak gibi tanrılar ile bağlantılı olduğu bilinmektedir. Yer altı ile ilişkili olan bu tanrılar genellikle, yer altına ait tanrıçaların (Ereškigal, İštaran gibi) habercisi özelliğini taşımaktadırlar. Ninazu *"Şifacıların Efendisi"* ya da *"Yılanların Efendisi"* ünvanı ile anılmakta ve Sümer mitlerinde yer altı tanrıçası Ereškigal'in oğlu ya da kocası olarak geçmektedir.[43]

M.Ö. II. binde Anadolu panteonuna ilişkin bilgileri ağırlıklı olarak Hitit kaynaklarından öğrenmekteyiz. Hititler döneminde nehir kıyısının tanrıçası, aynı zamanda kader tanrıçasıdır. Bu tanrıça yer altı ve yeryüzü ile bağlantılı bir tanrıçadır. Eski Hitit döneminde yeni bir sarayın dikilmesi ile ilgili metinlerden birinde (KUB 29.1 (+) CTH 414) yer altı tanrıçaları İšduštaya ve Papaya kader ve zamanın hesaplanması ile ilişkilendirilmiştir.

….Sadece İšduštaya ve Papaya, yasaların kızları, yer altının ilksel tanrıçaları, (kat-te-ir-ri-eš ka-ru-ú-e-li-e-eš DINGIR^{MEŠ} ku-ú-še-eš) diz çöker. Biri öreke tutar, ikisi de tüm iği tutar. Onlar kralın yıllarının etrafında döner, Yılların kısalığı ve hesaplaması görüle bilemez.

[41] Scurlock, 2002, s.363.
[42] van Buren, *1934, s.*60.
[43] Frankfort, 1939, s.15; van Buren, 1934, s.60 vd.;; Wiggermann, 1997, s.33 vd.

Eski Hitit döneminde Hattuša'da purrulli festivalinin yapıldığı *hešta*-evinde yer altı tanrıları için gerçekleştirilen kült törenleri ile ilgili metinlerde, Tanrıça *İšduštaya ve Papaya* gibi yer altı tanrıçalarının ismi açıkça belirtilmektedir. Burada yapılan ritüellerde hayatın devamlılığı, toprakların zenginliği ve gelişmesi amaçlanmaktadır.[44] Yine yer altı ile ilişkili görülen diğer bir tanrıça Lelwani'dir. Çivi yazılı bir metinde (KUB 21.27(+) III 31-38), Kraliçe Puduhepa kral III. Hattušili'ye uzun bir hayat vermesi için tanrıça Lelwani'ye *"hizmetkârın Hattušili'yi yaşat ve ona uzun yıllar, aylar ve günler bağışla"* diye yalvarır.[45] Tanrıça Lelwani ile ilgili bir metinde (CTH 380), II. Muršili, karısı Gaššuliyawiya'nın iyileşmesi için bu tanrıçaya dua eder. Tanrıça Lelwani, yer altı ile ilişkili bir tanrıça olarak dua metinlerinde sağlık ve uzun hayat ile ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır.[46] Anadolu'da kader ile ilişkili bir diğer yer altı tanrıçası Gulšeš'i görmekteyiz. Bu tanrıça, Luvice *"işaretlenmiş" "işlenmiş"* anlamına gelen ^{D}Gulza-, ^{D}Gulzanzipa- Palaca ^{D}Gulzan(n)ika- olarak geçmektedir. Çivi yazılı metinlerde, Gulšeš'i, yaşamın düzenlenmesi ve süresinin uzatılmasından sorumlu nehrin kıyısının kader tanrıçası olarak görmekteyiz.[47] M.Ö. II. bin kaynaklarında Anadolu'da yer altı ile ilişkili başka bir tanrıça Allani'dir. Hurri tanrıçası Allani, *"yeryüzünün sürgüsü"* anlamına gelip, bazı metinlerde EREŠ.KI.GAL Sumerogramı ile yazılmaktadır. Bu tanrıça, Hititçe Lelwani, Akkadça Allatum olarak metinlerde geçmektedir. Lelwani / Allatum ve Allani / EREŠ.KI.GAL bazı tanrı listelerinde farklı tanrıçalar olarak görünmekteyse de bütün bu isimler aynı tanrıçayı temsil etmektedir.[48] Eski Hitit döneminde Hititlerin Suriye ve Babil'e yönelik askeri politikalarını, I. Hattušili'nin Suriye seferlerinin anlatıldığı metinlerden öğrenmekteyiz. Bu metinlerden birinde (KBo X 1 ve 2), Haššuwa kentinin ele geçirilmesinden sonra, büyük tanrı ve tanrıçalara teşekkür amaçlı yapılan sunular ve heykeller arasında tanrıça Allatum için yapılan heykellerden de bahsedilmesi, bu kültün Eski Hitit döneminden beri büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.[49] Harput kabartması üzerindeki yılanlı tanrıça muhtemelen yer altı dünyası, nehirler ve uzun hayat ile ilişkili tanrıçalardan Hurri tanrıçası Allani (Hititçe Lelwani, Akkadça Allatum, Sumerce Ereškigal) veya Gulšeš olmalıdır.

Eski Yakındoğu'da yılanlı tanrıça kültünün aydınlatılmasına katkı sunacak yazılı belgeler Girit ve Mısır'da da ele geçmiştir. Girit'te ele geçen ve

[44] Archi, 2013, s.1 vd.
[45] Archi, 2013, s.4
[46] Singer, 2002, s. 71-72.
[47] Archi, 2013, s. 6 vd.
[48] Otten, 1950, s. 119 vd.; Singer, 2002, s. 21-22; Archi, 2013, s. 16-17.
[49] Dönmez, 2014, s.62-63.

ikonografik anlamda Babil'de İştar Kapısı'nın üzerinde yer alan Babil'in yılan ejderhası "*mušhuššu"*[50] tasvirlerine benzeyen Minos'un yılan ejderhası genellikle, *"Elsyian topraklarının ve Kutsal Adaların suyunun koruyucusu*" olarak belirtilmektedir. Minos ejderhasının Mikenai'de ele geçen bir mühür üzerinde, sırtında bir tanrıçayı taşıdığı görülmektedir. Muhtemelen, bu tanrıça yer altı suları ve bitkiler ile ilişkili bir tanrıçadır.[51]

Mısır'da yılanlı tanrıça, kobra yılanı ya da kompozit bir varlık olarak karşımıza çıkar. "*Tanrıların hanımı*" "*cennetin leydisi*" *"zarif"* ve "*güzel leydi"* olarak tanımlanan bu tanrıça Renenutet'tir. Eski Krallık döneminden beri tapınılan bu tanrıça asıl önemini Yeni Krallık döneminde kazanmıştır. Orta Krallık döneminde Mısır'da Fayyum'da tapınakları bulunan bu tanrıçanın Yeni Krallık dönemi ile birlikte etkisinin yayıldığı bilinmektedir. Teb'de, III. Tutmosis ile II. Amenhotep arasındaki Yeni Krallık döneminde (M.Ö. 1550-1295) bu tanrıçaya ait birçok malzeme ele geçmiştir. Nil'in batı kıyısındaki Dra Abu el Naga, Kokha ve Şeyh Abd el Gurna'daki mezarlarda bu tanrıçanın tapınımına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu tanrıça genellikle, ekin ve hasat gibi zirai sahnelerle tasvir edilmektedir. Firavun II. Amenhotep'in sütkardeşi Kanemun'a ait Şeyh Abd el Gurna'daki mezar odasında, Renenutet, kobra yılanı biçiminde, başında yüksek tüylü ve boynuzlu disk şeklinde bir başlık giymekte ve bir altarın üzerinde durmaktadır. Hemen önünde bitkilerden ve çeşitli yiyeceklerden oluşan sunular yer almaktadır. Kanemun iki eliyle iki mangaldan pişen kuşları Renenutet'e sunmaktadır. Bu muhtemelen bir hasat festivali ile ilişkili tasvirlerdir. Şeyh Abd el Gurna'da Menkeper'in mezarında, Renenutet, *"iki ülkenin efendisinin tahıl ambarının gözcüsü" olarak* belirtilir. Dra Abu el Naga'da Djeserkaraseneb'in mezarında Renenutet, "*kutsal Renenutet, çift tahıl ambarının hanımı"* olarak geçmektedir. Genellikle yılan şeklinde tasvir edilen bu tanrıçaya, yiyeceklerin, bolluğun, tahıl ambarlarının, şarabın tanrıçası ve gözetleyicisi olarak tapınılmaktaydı.[52] Ptolemaik dönemde bu tanrıça, İsis Thermutis olarak adlandırılmış ve belden aşağısı kobra yılanı şeklinde kompozit bir varlık olarak temsil edilmiştir (fig. 7).[53]

[50] Akkadça *mušhuššu*, Sümerce *mušhuš-(a) "korkunç yılan"* veya *"öfkeli yılan"* anlamında kullanılmakta olup, ilk olarak Erhanedan dönemi edebi metinlerinde ortaya çıkmaya başlar. Bu ejderha genellikle hava ve iklimle ilişkili tanrıların yenik canavarları arasında geçer. Tanrı Tišpak, Ninazu, Ningišzida gibi yer altı ve bitkiler ile ilişkili tanrıların ejderhası olarak bilinmektedir. Babil Yaradılış Destanı Enuma Eliš'te Tiamat'ın ordusunda yer alan, Marduk'un yendiği canavarlardan biridir. Bkz. Wiggermann, 1995, s.455 vd.

[51] Palailogou, 1995, s.199, Fig. 5.

[52] Marini, 2015, s.73 vd.

[53] Tiradritti, 1998, s.13-14, Fig. 7.

Sonuç

Yılan, Prehistorik dönemlerden itibaren, ölüm ve yeniden dirim ile ilişkili güçler ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Yılanlar, kolayca yeryüzünden yer altına geçebilme kabiliyetlerinden dolayı, gizli minerallerin ve bilginin kaynağı ile ilişkilendirilmiştir. Gizli bilgi ve saklı zenginlikler ile ilişkilendirilen yılanlar aynı zamanda bir kehanet aracı olarak düşünülmüştür.

Yılan ve tanrısal güçler arasındaki ilişki, esasında, Prehistorik dönemlerden itibaren, yılanın sembolik anlamda içerdiği özellikleri kapsamaktadır. Fakat merkezi yapıların doğuşu ile birlikte bu ilişki, su yatakları, nehirler, sulama sistemleri ve zirai faaliyetleri de içerecek bir anlam oluşturmuştur. Mezopotamya'da mevsimsel döngü, şifa ve yeniden dirim ile ilgili faaliyetlerden sorumlu olan yılan ve yılan ejderha ile ilişkili yer altı tanrıları, aynı zamanda savaşçı özellikler de taşımaktadır. Mezopotamya mitolojisinde, yılan genellikle bir tanrı ile bağlantılı gösterilmiş ya da yılanlı tanrı şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tanrıların çoğu Mezopotamya mitolojisinde yer altı tanrıçası Ereškigal'in eşi ya da oğlu şeklinde geçmektedir. Mısır mitolojisinde ve sanatında ise yılan genellikle bitkilerden ve tahıl ambarlarından sorumlu bir tanrıça ile ilişkilendirilmiştir. Anadolu panteonunda yer altı ile ilişkili tanrıçalar, genellikle Mezopotamya'nın yer altı tanrıçası Ereškigal'in özelliklerini taşımaktadır. Bu tanrıçalar, yazılı belgelerde zaman, kader, şifa ve uzun hayat ile ilişkili olarak geçmektedirler.

M.Ö. II. binden itibaren Eski Babil mühürleri ve Harput Kabartması üzerinde görülen, belden aşağısı yılan sarmalı şeklinde kompozit bir varlık olarak tasvir edilen yılanlı tanrıça, Mısır sanatı özellikleri taşıyan Suriye orijinli bir tanrıçadır. Bu tanrıça, Hitit metinlerinde geçen ve nehir kıyısının tanrıçası olarak da adlandırılan bir yer altı tanrıçası olmalıdır. Hitit ve Hurri panteonunda, nehir kıyısı ile ilişkili kader tanrıçalarının hemen hepsi yer altı ile bağlantılı güçlerdir. Anadolu ve Mezopotamya'da ele geçen ve Eski Babil dönemine tarihlendirilen, kompozit bir varlık olarak tasvir edilen yılanlı tanrıçalar, bereket, sağlık ve uzun hayat ile ilişkili bir yer altı tanrıçasını temsil ediyor olmalıdır. Zira gerek yazılı belgelerde gerekse arkeolojik belgelerde yılan ve onunla ilişkili tanrısal güçler genellikle zaman, yer altı, şifa ve uzun hayat ile ilişkilendirilmiştir. Savaş tanrıçası İštar'ın ise yılan ile bağlantısı, şifa, uzun hayat ve kader ile ilgili değil, güç ekseni üzerinden temsil edilmiştir.

Kısaltmalar

CT: Cuneiform Text from Babylonian Tablets in British Museum.
CTH : Emmanuel Laroche, Catalogue des textes hittites, 2nd ed.-Paris, 1971.
KBo : Keilschriftexte aus Boghazköi. Berlin.
KUB : Keilschrifturkunden aus Boghazköi-Berlin.

KAYNAKLAR

Akkermans ve Schwatrz 2003 — Peter M.M.G. Akkermans, Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies* (c. 16.000-300 BC), Cambridge University Press, Cambridge.

Archi 2013 — Alfonso Archi, "The Anatolian Fate-Goddess and their Different Traditions", Eva Cancik-Kirschbaum, Jörg Klinger and Gerfrid G.W. Müller (eds), *Diversity and Standardization: Perspectives on Social and Political Norms in the Ancient Near East*, Berlin, Akademia Verlag, s.1-26

Aruz 1999 — Joan Aruz, "Images of the Supernatural World: Bacrtia Margiana Seals and Relations with the Near East and the Indus Valley", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 5* / 3, s.12-30.

Azarpay 1991 — Guitty, Azarpay "The Snake-Man in the Art of Bronze Age Bactria", *Bulletin of the Asia Institute* 5, s. 1-10.

Benz ve Bauer 2013 — Marion Benz, Joachim Bauer, Joachim, "Symbols of Power – Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems" *Neo-Lithics 2/13: The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research Special Topic on the Symbolic Construction of Community, s.*11-24.

Brayn 2015 — Betsy M., Brayn, "Portraiture" *A Companion to Ancient Egyptian Art* (ed. Melinda K. Hartwig), Wiley Blackwell, s.375-396.

Buchanan 1971 — Briggs Buchanan "A Snake Goddess and Her Companions a Problem in the Iconography of the Early Second Millennium B.C." *Iraq 33/1*, s.1-18.

van Buren 1934 — E. Douglas van Buren, "The God Ningizzida", *Iraq I / 1*, s.60-89.

van Buren 1935-36 — E. Douglas van Buren, "Entwined Serpents", *Archiv für Orientforschung*, 10 Bd., Berlin, s.53-65.

Cauvin 2000 — Jacques Cauvin, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Trans. Trevor Watkins, Cambridge University Press, Cambridge.

Collon 1995	Dominic Collon, *Ancient Near Eastern Art*, University of California Press, Los Angeles.
Demir vd. 2016	Bülent Demir, Eşref Abay, Veli Sevin, "Harput Kabartması: Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı", *Arkeoloji ve Sanat* 153, s.VII-XVI.
Dodson 2009	Aidan Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and Egyptian Counter-Reformation*, The American University in Cairo Press, Cairo & New York.
Dönmez 2014	Sevgi Dönmez, "Hititler Döneminde Askeri ve Siyasi Faaliyetlere Bağlı Metal Dolaşımı", *History Studies 6 / 1*, s.61-79.
Dönmez 2016	Sevgi Dönmez, "Eski Mezopotamya Toplumlarında Korku ve Güç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies 53 / Winter II*, s. 213-226.
Evans 1921	Arthur J. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. I, London.
Frankfort 1939	Henri Frankfort, *Cylinder Seals: A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*, The Greg Press, London.
Frankfort 1970	Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, London.
Frothingham 1911	Arthur L. Frothingham, "Medusa, Apollo and the Great Mother", *American Journal of Archaeology 15/3* s.349-377.
Gesell 1976	Geraldine C. Gesell, "The Minoan Snake Tube: A Survey and Catalogue", *American Journal of Archaeology* 80 / 3, s.247-259.
Goff 1963	Beatrice Laura Goff, *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, Yale University Press, New Haven & London.
Hartwig 2015	Melinda K. Hartwig, "Style" *A Companion to Ancient Egyptian Art* (ed. Melinda K. Hartwig), Wiley Blackwell, s.39-59.
Hentze ve Adams 1965	Carl Hentze, Joyce Adams, "Gods and Drinking Serpents" *History of Religions 4 / 2*, s.179-208.
Herzfeld 1930	Ernst Herzfeld, *Die Ausgrabungen von Samarra V, Die Vorgeschichtliche Töpvereien von Samarra*, Berlin, D. Reimer
King 1912	Leonard William King, *Babylonian Boundary-Stones and Memorial-Tablets in the British Museum*, Oxford University Press, Oxford.
Lewis 1996	Theodore J. Lewis, "CT 13.33-34 and Ezekiel 32: Lion-Dragon Myths", *Journal of the American Oriental Society 116/ 1*, s. 28-47.
Leick 1991	Gwendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, Roudledge, London & New York.

Majidzadeh 2003	Yousef Majidzadeh, *Jiroft: The Earliest Oriental Civilization*, Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
Marini 2015	Paolo Marini, "Renenutet: Worship and Popular Piety at Thebes in the New Kingdom", *Journal of the Intercultural and Interdisciplinary Archaeology 02* s.73-83.
Mundkur 1983	Balaji Mundkur, *The Cult of the Serpent: An Interdisciplinary Survey of Its Manifestations and Origins*, New York.
Oates 2004	Joan Oates, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
Otten 1950	Heinrich Otten, "Die Gottheit Lelvani der Boğazköy-Texte", *Journal of Cuneiform Studies 4 / 2*, s.119-136.
Palailogou 1995	Heleni Palailogou, "Minoan Dragons" on a Sealstone from Mycenae", *Klados: Essays in Honour of J.N. Coldstream, Bullletin of Institute Classical Studies Supplement 63* (ed. C. Morris), University of London, s.195-199.
Pittman 2014	Holly Pittman, "Hybrid Imagery and Cultural Identity in the Age of Exchange: Halil River Basin and Sumer Meet in Margiana", *'My Life is like the Summer Rose' Maurizio Tosi e l'Archeologia come modo di vivere, Papers in honour of Maurizio Tosi for his 70th birthday* (ed. C.C. Lamberg, K.B. Genito), BAR International Series 2690, s.625-635.
Porada 1974-77	Edith Porada, "Die Siegelzylinder-Abrollung auf der Amarna-Tafel BM 29841 im Britischen Museum", *Archiv für Orientforschung 25*, s.132-142.
Schmidt 2013	Klaus Schmidt, "Adler und Schlange: "Großßilder" des Göbekli Tepe und ihre Rezeption", *Anatolian Metal VI* (Hrsg. Ünsal Yalçın), Bochum, s.145-152.
Scurlock 2002	Joann Scurlock, "Animals in Ancient Mesopotamian Religion", *A History of the Animal World in the Ancient Near East* (ed. Billie Jean Collins), Handbook of Oriental Studies Section 1: The Near and Middle East, Vol. 64, Brill, Leiden & Boston & Köln, s.361-387.
Singer 2002	Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Writing from the Ancient World Society of Biblical Literature, Ed. Harry H. Hoffner, Atlanta, Georgia.
Stuckey 2003	Johanna H. Stuckey, "The Great Goddesses of the Levant", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities 30* s.127-157.
Tiradritti 1998	Francesco Tiradritti, *Isis, Egyptian Goddess Who Conquered Rome*, Exhibition Catalogue, Italian Cultural Institute, Egyptian Museum of Cairo, November 29-December 31.

Wengrow 2011a — David Wengrow, "Gods and Monsters: Image and Cognition in Neolithic Societies", *Paléorient 37*, s.153-163.

Wengrow 2011b — David Wengrow, "Cognition, Materiality and Monsters: The Cultural Transmission Counterintuitive Forms in Bronze Age Societies", *Journal of Material Culture 16 / 2*, s.131-149.

Wiggermann 1995 — Frans A. M. Wiggermann, "Mušhuššu", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 8*, s.455-462.

Wiggermann 1997 — Frans A. M. Wiggermann, "Transtigridian Snake Gods", *Sumerian Gods and Their Representations* (eds. Irwing L. Finkel, Markham J. Geller), STYX Publications, Groningen, s.33-55.

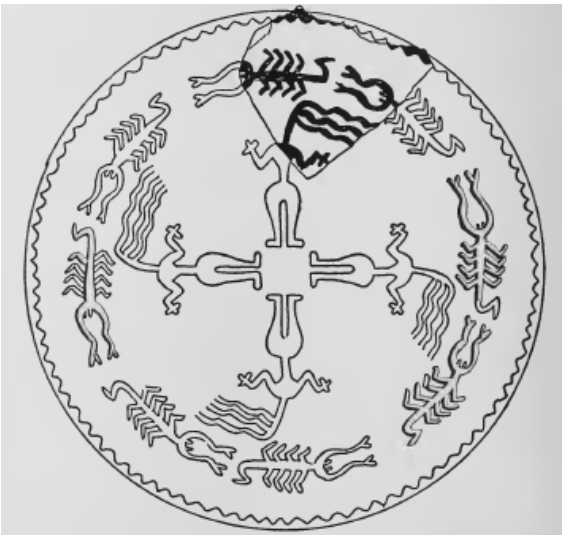

Fig. 1: Mezopotamya'da Samarra kültürüne ait derin çanak içerisinde yılan saçlı kadın tasviri (Goff 1963, Fig.33).

Fig. 2: Doğum tanrıçası Nintu, Irak Müzesi, Bağdat (Frankfort 1970, Fig.120).

Fig. 3: Harput Kabartması üzerindeki yılanlı tanrıça (Demir vd. 2016, Res.7).

Fig. 4: Eski Babil dönemine ait, Larsa'da ele geçen, tahıl sözleşmesinin yer aldığı tablet üzerindeki mühür baskısı, YBC 5698. (Buchanan, 1971, s.8, Fig.1).

Fig. 5: Eski Babil dönemine ait silindir mühür baskısı, BM 134773 (Buchanan 1971, Lev. Ie).

Fig. 6: Mitanni mühür baskısının çizimi (Frankfort, 1970, Fig.287).

Fig. 7: İsis-Thermutis (Renenutet) kabartması, Ptolemaioslar dönemi, CG26925 (Tiradritti 1998, Fig. 7).